

ÚJ KÖNYVEK

Jean Charles Asselain: A nemzetek egyenlőtlensége

Történelmi áttekintés

Paul Bairoch: Victoires et déboires. Histoire économique et sociale du monde (Győzelmek keserű szájjal. A világ gazdasági és társadalomtörténete a XVI. századtól napjainkig.) (Gallimard, 1997, 3 kötet, 2788 oldal) David Landes: The Wealth and Poverty of Nations. Why some are so rich and so poor? (New-York et Lionfres. W. W. Morton and Cy, 1998) A nemzetek gazdagsága és szegénysége. Miért olyan gazdagok egyesek és miért olyan szegények mások? (Franciaul: Albin Michel, 2000, 758 oldal)

François Crouzet: Histoire de l'économie européenne (1000–2000) Az európai gazdaság története (1000–2000) (Albin Michel, 2000, 437 oldal)

„Az elmúlt évezred tanulsága elég egyszerűnek tűnik. A kisebb-nagyobb birodalmak, királyságok, hatalomban, gazdagságban többé-kevésbé egyenlő országok helyére olyan világ lépett, amelyet eltérő gazdagságú és hatalmú nemzetállamok alkotnak” – foglalja össze könyvének végső következtetését *David Landes* amerikai történész. Ez a megállapítás persze vitatható – hiszen más korszakokban is volt az államok között hierarchia –, de mindenképpen érdeme, hogy erőteljesen hangsúlyozza a mai világ nemzeteinek egyenlőtlen gazdagságát. Az alapgondolat – a gazdasági haladás nem áll meg a nemzeti határokon – *Adam Smith*től származik. A közgazdászok többsége meg van arról győződve, hogy egyetlen nép sincs eleve kizárva a haladásból. Am több mint két évszázaddal a liberális gazdaságtan alapító atyja művének megjelenése (1776) után vitathatatlan, hogy a fejlett országok gazdagsága nem hozta magával az egész világ meggazdagodását. A „nyertesek” és „vesztesek” közötti szakadék – ahogy ezt *Landes* megállapítja – szélesebbé, de mindenképp láthatóbbá vált, mint valaha.

Az itt vizsgált három könyv mindegyike a XX. század utolsó éveiben jelent meg, ismert szerzők tollából, igen gazdag tartalommal. Erőteljesen és egybehangzóan irányítják rá a figyelmet a világgazdaság hosszú távú forgandóságára. *Paul Bairoch* 1997-ben közreadott műve az 1999-ben meghalt genfi professzor harmincévi egyetemi oktatói pályafutásának gyümölcse. *David Landes* könyve angolul 1998-ban jelent meg, a francia fordítás 2000-ben látott napvilágot. *François Crouzet* írása a Virginia Egyetemen 1996-ban tartott konferenciasorozatra vezethető vissza.

A három mű stílusa, hangvétele, a szerzők személyisége eltér egymástól. *Paul Bairoch* könyvének egyszerű stílusa az egyetemi előadások spontaneitását tükrözi. Erő-

sen együtt érez a „történelem áldozataival” (akár a rabszolga-kereskedelemtől, akár az angol munkásosztálynak az ipari forradalom idején elszenvedett sorsáról legyen is szó), és legalább ilyen erőteljes a csodálata a fejlődés gyakran alig ismert eredményei iránt. Hangsúlyozza, hogy az emberiség nagyobb része napjainkban összehasonlíthatatlanul nagyobb életeséllyel rendelkezik, mint a korábbi évszázadokban bármikor. A szerző óva int a készen kapott sémák átvételétől, gyakran visszatér a gazdaságtörténet mítoszaira és paradoxonaira, miközben óvakodik a polémiától.

Minden nép felelős a saját sorsáért

A „Gazdagság és szegénység”, mely erőteljes írásmódjánál, tömör és képszerű, gyakran ragyogó stílusánál fogva nehéz feladat elé állította a fordítót, egészen más „hangszeren” játszik. *Landes* elutasítja a szélsőséges militarizmust, a marxizmust, a kvantitatív történelemszemlélet túlzásait (ezt a történelmi ökonometriai irányzatot New Economic Historynek nevezte el), sőt a szabad kereskedelmi ortodoxiát is. *Landes* fő célpontja ugyanakkor egy olyan „harmadik világ” vízió, amelynek esetenként megalapozott, ám gyakrabban túlzó és részrehajló vádaskodásai meghamisítják a történelmet, amikor a nyugati civilizációt teszik felelőssé a harmadik világ minden bajáért. Az üzenet nagyon is világos: minden nép, akár nyerő, akár vesztes, végső soron maga felelős a sorsáért. *Landes*, akinek Franciaország iránti lelkesedése közismert („egy csodálatos ország, ahol az ember befejezheti napjait”), a provokációtól sem mentes lesújtó megállapításokat is tesz (Franciaország a külföldi befektetésekkel szembeni ellenséges ország, mely arra van kárhóztatva, hogy elviselje „egy zsarnoki bürokrácia bénító hatásait”). Nem ritkák írásában a legelmarasztalóbb klisék (1950-ig mozdulatlan a francia társadalom, amely hosszú ideig képtelen volt a huszadik századba lépni, és ahol a ritkaságnak számító fürdőkádak csak arra szolgálnak, hogy deszkákkal fedjék le őket, és ráadásul indokolatlanul drága a külföldre menő légiposta). Ezek az olykor előítéletes vélemények nyilván megörvendeztetik a már eleve hasonló véleményű olvasókat, az összes többi viszont arra kényszerítik, hogy önmagukon erőt véve végiggondolják, vajon az elemzés helyes-e és a lényegre érinti-e.

François Crouzet klasszikusabb stílusú, mértékertartóbb és rövidebb könyve az európai gazdaság fejlődésének alapvetői rúgóit kívánja megértetni, a leglényegesebb problémákat megragadni. Nem kíván végleges szemléletet az olvasóra erőltetni (az olvasót lojálisan figyelmezteti azokra a korábbi munkákra, melyeknek mondanivalója ellentétes a szerző következtetéseivel). Régóta és folyamatosan aktuális kérdéseket taglal, törekszik egyértelmű tisztázásukra. Bemutatja a történészek eddig elért eredményeit, a még nyitott kérdéseket pedig az eddigénél is jobban körülírja. *Crouzet*, bár egy korábbi írásában gúnyolta a „társadalomtörténet siránkozásait”, nem kevésbé elnéző, mint *Landes*, a „politikailag korrekt beszéd” kényszerével szemben. Határozott és igencsak pesszimista véleményt tartalmaz a jelenkori fejlődésnek szentelt utolsó fejezet. Franciaországot „mérgező kultúrával átítatott” archaikus, antiliberális országnak tartja, amely nem kevés ellenérzést vált ki.

Eltérő hangvételük ellenére e három mű ugyanazt a történetet mondja el: az ezeréves szegénységből a sikeres vagy sikertelen átmenetet a modern gazdaságig. Azok a kérdések, amelyekben a három szerző egyetért, éppoly jellemzőek, mint azok az árnyalatok, amelyekben diagnózisuk eltérő, és amelyek egyes döntő kérdésekben elválasztják őket.

Mindhárman a hosszú távú megközelítést választották, ami nélkülözhetetlen a modern világ kettéhasítottágának megértéséhez: *Landes* és *Crouzet* felvázolja Európa felemelkedését a Római Birodalmat szétzúzó invázióktól kezdve, de hivatkozásaik kiterjednek az Európán kívüli nagy civilizációkra, mint például a kínaira, sőt még régebbi

időpontokig is visszamennek. Ami *Paul Bairoch* illeti, az ő valóságos kiindulópontja nem a XVI. század, mint ezt könyvének címe jelzi, hanem a neolitikus forradalom. Ez a sok évszázados visszalépés talán azt a benyomást erősíti, hogy a sikertelenségek meghaladják az eredményeket. *François Perroux* vitatható kifejezése szerint az ipari forradalom „emberi ára”: a tartós munkanélküliség, a fiatalok beilleszkedésének nehézségei, az ökológiai egyensúly veszélyeztetése, a nyugati népesség gyorsuló előregedése. Ezek a jelen és a holnap reális problémái is. Ám figyelembe kell venni a hagyományos társadalmakat sújtó halálos csapásokat (az apokalipszis lovasainak malthusi trojkáját: az éhínséget, a járványokat, a háborút) és azokat a katasztrófákat is, amelyek az iparosításban elmaradt országokat sújtották. Ezekhez sorolhatjuk a XIX. század Európáját is. Így az 1846. évi ír és az 1868. évi finn éhínséget, a gyarmatbirodalmak keletkezésének borzalmait, melyeket *Landes* éppúgy említ, mint *Bairoch*. A rabszolgaságot, a Kolumbusz előtti Amerika népeinek hekatombáit, a kínai ópiumháborúkat, a földek kisajátítását éppúgy meg kell őriznünk emlékezetünkben, mint a kollektivizálás és kényszermunka milliányi szovjet és kínai áldozatát, nem szólva a soáról, melyet *Crouzet* a XX. század halálos bűnének nevez. A szovjet birodalom bukása, melyet emberi és gazdasági tragédiák kísértek, az oroszok életesélyeinek brutális visszaesése arra is felhívja a figyelmet, hogy a népek történetében a tartós visszaesések kockázata is jelen van.

Az elemzés időbeni kiszélesítése természetesen azzal jár, hogy a térbeli kiterjedés szélesítésére is sor kerül: a nem nyugati civilizációk is megkapják jogos helyüket. A bukások itt sem kevésbé jelentősek, mint a sikerek, ahogy erre *Landes* és *Crouzet* többször is kitér. Világperspektívában, de európai szemszögből nézve is ki kell emelni Kína lenyűgöző előnyét, mely *Bairoch* szerint 1500 körül „nem évtizedekkel, hanem évszázadokkal mérhető”. Kína oly mértékben birtokolja a selyemgyártás technológiáját, hogy a jusziniánuszi időkben az ipari kémkedés első példája is innen származik. Kína már a VII. században létrehoz egy 1700 kilométer hosszúságú csatornát, a XI. században szénacélt termel, gépesíti a selyemszövést, megelőzi Európát a nyomtatásban, és már a XVII. században, több mint egy évszázaddal Európa előtt bevezeti a himlőoltást. Kínában a IX–XIII. században már széles körűen használják a papírpénzt...„Ha valaki meg akarja érteni a világ történetét, tanulmányoznia kell Kínát, mely sokáig első volt a fejlődésben” – vonja le következtetését *Landes*. A Kínára való hivatkozás fontossága miatt nem tekinthető anekdotikus jellegűnek. Különösen *Maddison* legutóbbi munkái óta Kína nemcsak a sinológusok számára érdekes. Még magyarázatra szorul a folyamatos vagy fejlődési szakaszokkal megszakított, kínai (abszolút vagy relatív) hanyatlás, továbbá az, hogy miért körözte le az európai fejlődés.

A történelem központi szereplője

Mindhárom könyv Európát, illetve a többi európaiak által benépesített új állammal kiegészülő nyugati civilizációt tekinti a történelem központi szereplőjének. E primátus ellenére a szerzők mindenféle eurocentrizmust eleve elutasítanak. *Paul Bairoch* világtörténetében szokatlan módon nagy teret szentel azoknak a népeknek, melyeket a XX. században „harmadik világnak” neveznek, és óva int „az eurocentrizmus torzító tükrétől”, amely a többi civilizáció szerepét igazságtalanul alábecsüli, és félreismeri az európai gyarmatosítást megelőző történelmet. Az eurocentrizmus sajátos következménye lehet, hogy az elmaradottságot kizárólag a nyugati világgal való konfrontáció lencséjén keresztül nézi. Ez eggyel több ok arra, hogy hangsúlyt kapjanak – ahogy ezt *Bairoch* is aláhúzza – az európai expanziót megelőző más gyarmatosítási formák. A századok során a muzulmán országokban rabszolgaként eladott afrikaiak száma meghaladja az amerikai gyarmatokba irányított rabszolga-kereskedelem forgalmát. *Landes* még messzebbre

megy, amikor úgy véli, azok a nézetek, melyek szerint a Nyugat bűnös, és ennek oka az a történelmi baleset, amit az erőviszonyok egyenlőtlensége okozott, „eurofóbiához” vezetnek és az erőviszonyok véletlenévé degradálják Európa eminenciáját.

Mindenekelőtt el kell ismerni azt az alapvető tény, hogy az utolsó évezredben a nyugati civilizáció vált a történelem mozgatórugójává, akár a legjobbról, akár a legrosszabbról legyen is szó, mint azt *Landes* írja. Ha vita tárgyát képezi is annak pontos időpontja, mikor következett be ez a fordulat, az európai elsőbbség vitathatatlan, legalábbis az ipari forradalom óta. Mindhárom szerző az ipari forradalmat helyezi világtörténelmi elemzésének középpontjába. Az első ipari forradalomról van szó, amely Angliában bontakozott ki 1760–1770 után. Az ipari forradalmat mindhárman a neolitikus forradalom (a mezőgazdaság és az állattenyésztés kialakulása) után az emberiség történetében bekövetkezett legfontosabb fordulatnak tartják, „alapvető törésnek” (*Bairoch*), „meghatározó áttörésnek” (*David Landes*), „nagy szakításnak”, „egyedülálló fordulatnak” (*Crouzet*) nevezik.

Nincs szó villámgyors változásokról, még az úttörő nemzeteknél sem: a gazdasági forradalmak időtávját generációkban mérik. A „forradalom” kifejezést ezen az alapon talán el is kellene vetni. Eddig is számos félreértésre adott okot, vagy olyan kritikákra, amelyek félreviszik a vitát. A gazdasági forradalom mindenképpen végleges törés, ami véget vet a korábbi helyben járásnak, melyben a történelem mozdulatlan vagy majdnem mozdulatlan volt, és minden generációnak majdnem ugyanolyan esélye volt arra, hogy a korábbi generációhoz képest fejlődjön, mint arra, hogy visszafejlődjön. Visszafordíthatatlan technikai fejlődések persze bekövetkeztek még az agrárgazdaságban is, de nem folytonos módon, ezért termelékenységnövelő hatásukat a népesség növekedése nagyjából kiegyenlítette. Ennek következtében az egy főre jutó jövedelem növekedése olyan alacsony és bizonytalan volt, hogy szinte a mérési hibahatárokon kívül esett. Ezzel szemben az ipari forradalom óta egy önmagát gerjesztő innovációs folyamatnak köszönhetően a növekedés halmozódik. A termelés különböző fokozatain, a gazdaság különböző szektorain keresztül, a nemzeti határokon átívelően járványszerűen terjednek az innovációs folyamatok, egymáshoz kapcsolódva és egymást erősítve. Első ízben fordul elő, hogy a lakosság számának növekedése nem összeegyeztethetetlen az egy főre jutó jövedelem korlátlan növekedésével. A kereslet és a termelékenység növekedése között egy „tiszta körforgás” jött létre, mely folyamatosan mozgásban tartja a rendszert. Mindezt összevetve foglalja össze *Landes*: az ipari forradalommal megnőtt az emberiség szabadságfoka.

Persze csak az emberiség egy része számára köszöntött be a nagyobb szabadság. Bár az iparosítás egyik következménye a világgazdaság egyesítése, a XIX. században a közvetlen hatás inkább az egyenlőtlenségek elmélyítése volt, előbb Anglia, majd Európa és az európaiak által benépesített országok javára „többrészes világot szült”. A XX. század gazdasági növekedése persze már nem csak a nyugati világ terméke, ám az ipari forradalom okozta szakadék a gazdag és szegény nemzetek között fennmaradt. A mai világ alapvető egyenlőtlensége változatlanul az iparosított nemzetek és az ebből kizártak, a „harmadik világ” között áll fenn. Ez a szakadék számunkra már olyan magától értetődőnek és öröknek tűnik, hogy hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy mindössze kevesebb mint három évszázada keletkezett.

Az ipari forradalom kulcsszerepéből következik, hogy mindhárom szerző művei hasonló problematikát tárgyal. Ez teszi érdekessé elemzésük szisztematikus és kölcsönös összehasonlítását. Két fő kérdéscsoportot kell megkülönböztetni.

Az első: Miért pont a XVIII. században, miért pont Európában és miért éppen Angliában jött létre az ipari forradalom? Milyen mechanizmusok működtették? Milyen alapvető kiváltó okokra adott választ? Egyáltalán: mi a „forradalmak” szerepe a gazdaság

fejlődésében? A lappangó folytonosságra kell-e a hangsúlyt helyezni a látszólagos törésekkel szemben? Mekkora a belső mozgatórugóknak és a külső kapcsolatoknak a relatív szerepük? Meghatározó szerepe volt-e a gyarmatosításnak Európa kiemelkedésében? De vizsgálunk kell a történelmi magyarázatok korlátait is. A nagy találmányokkal kapcsolatban nem kellene-e lemondani a determinizmusról, és elismerni a véletlen szerepét?

A második nem kevésbé fontos kérdéscsoport a kezdeti áttörés távolabbi következményeinek lehetséges ambivalenciáját taglalja. Milyen feltételek esetén nyit utat az ipari forradalom a gazdaság globális fejlődésének, vagy éppen ellenkezőleg a nemzetek közötti egyenlőtlenségek gyorsított halmozódásának? Egy dolog biztos: az első élenjáró ország, majd később a többi élenjáró által szerzett előny determinálja a „követő országok” problémáit. Az új technológiák elterjedése a konvergencia erőteljes tényezőjévé válik. Más szóval a legfejlettebbek utolérését, esetleg még a rangsor felcserélődését is lehetővé teheti a nemrég iparosodott, az innovációs folyamatot uralni képes államok javára. De semmilyen erre irányuló automatizmus nincs. A XIX. és XX. század története a gazdasági konvergencia erőteljes példáit mutatja a nyugati térségben, miközben a harmadik világ fejlődésének tartós megrekedését észlelhetjük, legalábbis a 70-es évekig. Igaz, találunk szembetűnő kivételeket is. Ez ismét felveti a külső lökés (nemzetközi kereskedelem, külföldi tőkeberuházások) szerepének kérdését. Legalább is, ha kizárjuk azt a hipotézist, hogy egyes nemzetek eleve képtelenek a gazdasági fejlődésre. A külső tényezőknek gyakran tulajdonítanak a harmadik világgal kapcsolatban negatív szerepet (úgy állítják be őket, mint a nyugati uralom tényezőit), miközben ugyanezek a „külső tényezők” indukálták a japán, a dél-koreai gazdasági fejlődést. Korábban hasonló fejlődés alakult ki az európaiak által benépesített új államokban is, beleértve az USA-t, mely kezdetben szintén alapanyag-exportáló volt, mint ma a kevésbé fejlett országok.

Anglia kezdeti fölénye

A természeti tényezők szerepét a gazdasági fejlődésben gyakran minimalizálják. Mindhárom szerző többször állást foglal ezzel a földrajzi determinizmust túlzó módon tagadó véleménnyel szemben. Nem tagadható ugyanis, hogy a gazdagság erősen korrelál a mérsékelt éghajlattal, míg a szegény országok zöme a trópusi zónában helyezkedik el. Nem tagadható Nyugat-Európa és Anglia előnye, amit a szabályszerű csapadékeloszlás, a tenger hozzáférhetősége és az energiaforrások bősége nyújt, különösen a fa, de főleg a nyersolaj időszakában. Figyelembe véve, hogy ezek csak relatív és potenciális előnyök, kihasználhatóságuk a termelési viszonyok függvénye. Ezt igazolja az is, hogy a neolitikus korszaktól az első évezredig Nyugat-Európa a Közép-Kelet, a földközi tengeri országok, a nagy ázsiai birodalmak, India és Kína mögött kullog.

Paul Bairoch még ennél is továbbmegy. Fenntartja, hogy a XVIII. század küszöbéig az egy főre jutó jövedelem alapján a jövő „fejlett országai” még azonos szinten vannak a jövő „harmadik világával”, és Kína megelőzi Európát. (A nemzetek közötti gazdasági egyenlőtlenség mértéke persze össze sem hasonlítható az iparosítást követő évszázadéval.) Véleményét a világ városainak szentelt úttörő tanulmányára alapozza. A nagyvárosok rangsorában Nyugat-Európa hosszú ideig igen szerény helyet foglalt el. Városiasodásának foka 1700 körül valójában nem haladja meg azt a fokot, amit Kína már a XII. században elért. Márpedig a városiasodás foka jelzi az agrárszektor termelékenységét. Az agrártermelők fogyasztását meghaladó többlet ösztönzi a hagyományos társadalmakban minden egyéb tevékenység fejlődését.

Bairoch elemzése összhangban áll azzal, ahogy az ipari forradalmat megközelíti. Központba állítja a történelmi áttörést, amely a XVIII. század végén Angliában ke-

letkezett. Figyelmét az agrárszektorban végbement előzményekre irányítja, megjegyzeve, hogy előzmény alatt itt évszázados fejlődést kell érteni. Elsősorban azt akarja feltárni, hogy hogyan, milyen mechanizmusok révén következett ez be. Kevésbé elemzi a „miértet”, azt, hogy mi ennek az angol gazdaságban végbement egyedülálló eseménynek az eredete.

Első könyvében, az „Ipari forradalom és elmaradottságban” (Mouton, Paris – La Haye, 1963) Paul Bairoch már kifejtette tézisét: az ipari forradalom kirobbanását a XVII. század végén bekövetkezett angol agrárforradalom határozta meg. Az agrárgazdaság többet nyom a latban, mint az összes többi szektor együttvéve. Az agrártermelékenység növekedéséből eredő többletek meghatározzák a városi lakosság létszámát és az ipari létesítmények kialakulását. Az egy lakosra jutó agrártermelés többlete okozza a piac kiszélesedését, és itt a hangsúly nem a demográfiai növekedésen, hanem a reáljövedelmek emelkedésén, és ebből eredően a kereslet diverzifikálódásán van.

Az agrárforradalom

Az angol agrárforradalom egyedisége abban áll, hogy egy viszonylag rövid, egy évszázados időszak alatt a flamand és holland intenzív művelés módszereit egy sokkal kisebb népsűrűségű országba át tudták ültetni. Anglia vezető ipari nagyhatalommá válásának előestéjén, 1750–1760 táján növekvő mértékű gabonafeleslegeket képes termelni. *Malthus* szóhasználatával a létfenntartási görbe első ízben előzi meg a demográfiai görbét, nő az életszínvonal, amit a gyarmatárúk növekvő fogyasztása bizonyít. A kereslet főleg a manufaktúrák termékeinek széles választékára irányult. Ebből adódik az egyes kulcsiparágakban a technikai újításokra irányuló erős ösztönzés, ezekből lesznek később az ipari forradalom vivő iparágai. Semmiben sem vitatja a „kínálat visszacsatoló hatását” (az ipari szektor képességét, hogy a kereslet stimuláló hatásaira jelentős felfedezésekkel adjon választ).

Paul Bairoch fenti tézisei a kritikák lavináját indították meg. Könnyű volt az „agrárforradalom” meghatározás felett gúnyolódni, hiszen az csak fokozatosan valósult meg, és szembeállítani vele például a gyarmati kereskedelem sokkal láthatóbb befolyását.

David Landes viszont egyetértett avval, hogy nem szabad alábecsülni az agrárgazdaság fejlődésének szerepét Anglia, majd később Japán, Korea, Tajvan iparosításában. Ugyanakkor elveti az agrárgazdaság és a konjunktúra túlzott központba állítását, amit kizárólag leíró jellegű megközelítésnek tart. Az a törekvése, hogy hosszú távú áttekinthetssel közelítse a kérdést. Ezért korábbi idősokra megy vissza, mint a XVIII. századi törés, egészen az európai (és angol) fölény eredetéig, alapvető politikai, intézményi és kulturális meghatározóiig. Azt elemzi, miért jött létre a Nyugatnak ez a fölénye, és nem csak egyszerűen azt, hogy hogyan nyilvánul meg.

Landes és *Bairoch* nem értenek egyet abban, hogy mikorra tehető a vezető szerep felcserélődése Európa és Kína között. *Bairoch* szerint Európa az agrár- és ipari forradalmak következményeként tesz szert fölényre. *Landes* szerint, ha nem is vitatható Kína és az iszlám világ eredeti fölénye, ennek megfordulása a Nyugat javára legkésőbb a XV. századra tehető. A középkori Európa „az egész emberi történelem egyik legtalálékonyabb társadalma” volt, ezért ott és akkor „találták fel a találmányokat”. Ez az a pillanat, amikor a nyugati civilizáció elkülönül az összes többitől („az európai kivétel”). *Landes* saját kutatásaira alapozva lenyűgöző módon írja le a XII. század találmányát, a szemüveget, amely lehetővé tette a kézművesek és az értelmiség aktív élettartamának megkészezését, és kiindulópontja volt a különféle precíziós műszerek kifejlesztésének (a teleszkóptól a mikroszkópig). Vagy a mechanikus órát, amelyet egyidejűleg találtak fel

Olaszországban és Angliában. Három évszázadon át európai monopólium maradt (a kínai udvarban felállított monumentális órák kivételnek számítanak). Az óra több generáció folyamatos tökéletesítése után megdöbbentő pontosságot ért el. *Landes* szerint a termelékenység fogalma is az óra feltalálásának következménye. Bár Kínában már a IX. században feltalálták nyomdászatot, ez az európai civilizációban mégis egészen más helyet foglalt el. Ennek nemcsak a betűszedés perdöntő találmánya az oka, hanem az is, hogy egy olyan világban jött létre, ahol az írások „termelése” már jelentős szerepet töltött be.

Kutatás és találmányok

A kereskedelem és különösképpen a nemzetközi kereskedelem megsokszorozódása elválaszthatatlan a kreativitástól, a kutatások és az újítások rendszerbe foglalásától. Minden akadály ellenére a középkori Európában már megjelentek a tudományos kutatás függetlenedésének első jelei, ami utat nyitott a tapasztalat primátusának elfogadásához. Ebből következett a korlátok nélküli haladás eszméje. *Landes* újra feleleveníti *Max Weber* tézisének, amely ezeknek az eszméknek tulajdonítja, hogy a rend és racionalitás erénnyé vált, hogy a produktív erőfeszítéseket ösztönözték, hogy az írástudás bővült (a nők között is), és megvalósult a gondoltszabadság. Ám mint *Crouzet* sugalmazza, Európa egy részében, és főként egyes szociális rétegek körében ezeknek az eszméknek a győzelmét már kezdetben elősegítette a protestáns etika alapvonása, az individuális értékek előtérbe helyezése. Ebben Európa politikai széttagoltsága – ellentétben a nagy ázsiai önkényuralmi birodalmakkal – igen pozitív szerepet játszott. Fékezte az elnyomást és szabad utat engedett a különböző, egymástól eltérő nemzeti kísérleteknek. Nem kívánjuk alábecsülni e konfliktusok kártékony következményeit, ám el kell ismerni, hogy ezeknek a konfliktusoknak volt érdeme is: alattvalóik érdekeinek és értékeinek figyelembe vételére kényszerítette az uralkodókat. Utat nyitott a jobbágyok felszabadításának, a községek emancipációjának, a városi intézmények megszilárdulásának és a tulajdonjog megvédésének az elkobzások fenyegetettségével szemben. Esetenként még a fiskális önkényt is korlátozta.

Ellentétben Kínával, ahol az állam korlátozás nélküli hatalma elfojtotta az újításokat, az európai széttagoltság valóságos piacgazdaságot hozott létre, ahol az egyéni kezdeményezés növekvő biztonságot élvezett, ahol a tranzakciók költségei csökkentek, a kereskedelem és a lehetőségek folyamatosan bővültek, és ahol a siker biztos jövedelmet hozott. „Itt már *Adam Smith* világa öltött testet sok századdal öt megelőzően” – foglalja össze *David Landes*. Azzal zárja következtetéseit, hogy „Európának szerencséje volt, de a szerencse nem minden”. Még csak nem is alapvető. Saját értékei, sajátos kulturális jellege, intézményei – kezdve a tulajdonjog biztosításával – predesztinálták arra, hogy „a korszerűsítés és fejlődés első számú motorjává váljék”.

Valóban megmagyarázható-e ilyen egyszerűen az európai gazdasági fejlődés különössége? Indokolt-e a fenti tényezőknek tulajdonítani *a posteriori* minden fejlett ország sikereit? Valóban meg lehet-e ezekkel, és csak ezekkel magyarázni a nemzeti teljesítmények több évszázadon át tartó eltéréseit? Mi okozta azt a majd fél évezredes késést, amely elválasztja a XI.–XIII. századi „középkori gazdasági forradalmat” a XVIII. századi halmozódó és folyamatos modern gazdasági növekedéstől? *Landes* lakonikusan válaszol erre a kérdésre: „Mindez időbe telt és az ipari forradalom ezért szenvedett késedelmet”. Nem siklik itt túl gyorsan át egy alapvető kérdésre?

Első látásra nincsen semmi különös abban, hogy a XII. századtól a XVII. századig a kereskedelem és hajózás került túlsúlyba. Az olasz városok, Portugália, Spanyolország, Németalföld sorra megelőzték Angliát. A felfelé és lemenő ágak váltakozása ciklikus

jellegre utal. Az ibériai hatalmak végső hanyatlását minden különösebb nehézség nélkül meg lehet magyarázni. *North de Thomas* nyomán mindhárom szerzőnk olyan tényezőkre teszi a hangsúlyt, mint a kis portugál nemzet és hatalmas birodalma közötti aránytalanság, a bányakincsek felfedezésének véletlenszerűsége, a nemesfémek beáramlása (a közgazdasági zsargon „perverz effektusoknak” nevezi ezeket, amelyek az adott ország manufaktúráis iparának versenyképességére gyakorolnak nyomást). De a tényezők között erős hangsúllyal szerepel a fiskális önkény, a tulajdonjog elleni sérelmek, a monopóliumok, amelyek a vállalkozó kedvet korlátozzák, az oktatás elhanyagolása, a vallási és szellemi türelmetlenség, mely odáig megy, hogy 1558–1559-ben megszünteti a külföldi könyvek behozatalának lehetőségét, a külföldi egyetemeken való tanulást. Ez rögtön eszünkbe juttatja Kína elzárkózását. Az eszmék nemzetközi áramlása valójában sokkal többet jelent, mint az áruk vagy nemesfémek szabad áramlása.

Vajon az európai gazdaság a maga egészében állt-e rá egy radikálisan eltérő pályára? *François Crouzet* rámutat arra, hogy egészen a XVIII. századi törésig a gazdaságot az állandóságok és nem a változások uralják. Eltekintve a pénzügyi újításoktól és főleg a hajóépítéstől, a távolsági hajózástól – mely jelképezi Európa nyitását a világ többi részére – a lényeg még hiányzik: „a technikai változások még elszigeteltek halmozódás, kölcsönös egymásra hatás, láncreakció nélkül”. Így a középkori Európa minden találékony-sága ellenére a termelékenység növekedéséből származó többlet csak alkalmi és korlátozott marad, mint ezt *Bairoch* hangsúlyozza. Végső soron *Crouzet* szerint „a kapitalizmus nem volt határozottan előrehaladottabb állapotban a XVII. század protestáns Észak-Eurójában, mint a XVI. század katolikus Olaszországában”.

Németalföld és Anglia összehasonlítása

Németalföld esete, amely az utóbbi években sok vita tárgyát képezte, megérdemli, hogy külön figyelmet fordítsunk rá. Az „első modern gazdaságnak” tekintendő-e Hollandia a XVII. századi aranykorában, vagy egyszerűen csak „az európai gazdaság kereskedelmi szektora” volt? Virágzó, de sebezhető gazdaság, amely az intenzívebb agrártermelés ellenére sem képes önmaga ellátására, és ahol a magas bérek fékezik az exportot? Nem volt-e Hollandia kezében annyi adu, mely lehetővé tette volna, hogy egy évszázaddal Anglia előtt az „első ipari nemzetté” váljon? A manufaktúráis hagyományokon túlmenően a tőke bősége, az energiaforrások (a szél, a tőzeg) nem egyesítették-e szinte ideális fokon a politikai, intézményi és kulturális feltételeket? *David Landes* kiemeli ezek közül a mérsékelt, de erős kormányzatot, amely legitimitását a nemzet emancipációjából meríti, amely biztosítja a magántulajdont, a szerződések tiszteletben tartását, a diszkrimináció hiányát, az egyéni kezdeményezések számára pedig széles teret enged. Hollandiában hagyomány a szabadság és a tolerancia, az üldözött kisebbségek befogadása (zsidók, protestánsok), mindez a holland gazdaságnak értékes hozzájárulást jelentett. A képzés színvonala magas, az uralkodó és Nagy-Britanniához képest jobban meggyökeresedett kálvinista etika nagyra értékeli a produktív racionalitást és erőfeszítéseket. Ennek ellenére a XVIII. század végétől Hollandia elég távol áll az angol ipari forradalomtól (és rövidesen az iparosodó katolikus szomszédjától, Belgiumétól is). Történelmi körülményekre kell-e hivatkozni (a háborúk veszteségei), vagy Hollandia és Anglia méretkülönbségére?

Am nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a XVIII. század küszöbén Franciaországhoz képest maga Anglia is „kis nemzetnek” számít, lakosságát és hatalmát tekintve. A méretből fakadó hátrányokat Anglia fejlettsége ellensúlyozza. *François Crouzet* „Anglia fölénye Franciaországgal szemben” című könyvében (Perrin, 1985) rámutat

ugyanakkor, hogy ez a fejlettségi különbség az ipari forradalom előestéjén nem igazán jelentős. Egyes vonatkozásokban Franciaország közelít Angliához: a XVIII. század folyamán külkereskedelme, főleg gyarmati kereskedelme gyorsabban bővül, mint az angol. Más vonatkozásokban az angol előny ugyan gyorsan nő, de még igen új keletű: ami a technikai találmányok dinamizmusát illeti, csak a XVII. és XVIII. század fordulópontjától kerül előnybe a szigetország, húzza alá *Paul Bairoch*. Egyetlen döntő tényezőként a kedvező körülmények együttes meglétét tekinthetjük, ahogy ezt *Crouzet* és *Bairoch* egyformán látja. E körülmények igen különfélék: kulturálisak és anyagiak (például a kőszénvagyon). Összességében az ipari forradalom kibontakozása Angliában inkább volt valószínű 1760 táján, mint bárhol másutt. *David Landesszel* szemben, aki a középkorban létrejött angol fölényből indul ki, inkább *Crouzet* álláspontját vagyunk hajlamosak elfogadni, aki azt állítja, hogy a XVI. századi angol gazdaság még hasonló volt a többi hagyományos gazdasághoz, és csak az ipari forradalom hajnalán kezdett különbözni azoktól. „Az 1660-as évektől kezdve kezdett el eltérni a kontinentális gazdaságoktól, előnyre tett szert, ami a következő század folyamán egyre jelentősebbé vált.”

A legújabb kutatások szerint az 1760–1770 közötti időszak volt az, amelyben az angol agrárgazdaság gyorsabb fejlődése perdöntő jelentőséget kapott, és *Crouzet* ebben a kérdésben *Bairoch* elemzéséhez áll közelebb. Nem mintha elfogadná *Bairoch* álláspontját az „agrárforradalom” alapvető szerepéről. Akárcsak a nemzetközi kereskedelem fellendülését, az agrárgazdaság fejlődését sem tekinti az ipari forradalom kiváltó okának. Az elemzésében felhozott indítékai figyelemre méltóak. Az agrárgazdaság – szükséges-e erre emlékeztetni? – a hagyományos gazdaságok legfontosabb szektora. Termelési ingadozásai a gazdaság összes többi elemét befolyásolják. Soha nem volt mozdulatlan (a földművesek alkalmatlansága az újításokra csak legenda). Ugyanakkor az agrártermelés viszonylagos állandósága, lassú bővülése, ha a népesség növekedése folyamatos, hosszú ideig a növekedés effektív korlátjaként hatott. Európában a XIII–XVIII. század során ez többször bekövetkezett a *Malthus* által kifejlesztett mechanizmus szerint. Még az éhínségeken kívüli időszakokban is korlátozta a gabonafélék iránti szükséglet kielégítetlensége az állattenyésztés fejlődését, a trágya hiánya pedig akadályozta a hozamok növelését. Ennek az ördögi körnek az áttörése az a döntő lépés, ami az ipari forradalmat megelőző évszázadban olyan különlegessé teszi az angol mezőgazdaságot. Az, hogy ez a változás fokozatosan következett be, ahogy átvették a németalföldi mezőgazdaságban a korábbi évszázadok során kifejlesztett intenzív módszereket, nem mond ellent újító jellegének.

Az angol–holland összehasonlítás megvilágítja a lényegét. Angliában a mezőgazdasági termelés intenzitásának növelése nemcsak a népességnövekedésre adott válasz (sőt, indulópontja éppen egybeesik a XVII. század végi demográfiai hullámvölgygel), de még a városi kereslet növekedésére sem (az újítás fészkei gyakran távol esnek Londontól). Nemcsak a hozamok növekednek (mint Hollandiában, ahol az agrártermelés növekedése többé-kevésbé követi a népességnövekedést, intenzívebb erőfeszítések révén), hanem növekszik a munka termelékenység is. *Bairoch* kedvelt mutatója az egy gazdálkodó termelése által ellátható személyek száma. E mutató növekedése esetén csökkennek az élelmiszerárak, hosszú távon nőnek a reálbérek, az egy főre jutó fogyasztás, a kereslet. Eddig soha nem látott mértékben bővül a manufaktúrális szektor, még az ipari forradalmat megelőzően. A bővülés mértéke összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint Európa többi országában.

Kétségtelen, hogy igen kicsi a különbség *Bairoch* és *Crouzet* megfogalmazása között. Előbbi az „agrárforradalmat” tekinti meghatározó elemnek az ipari forradalom kirobbanásában, utóbbi csak „megelőző és lehetővé tevő” szerepet szán neki, miközben tény, hogy ez az előfeltétel Európa többi országában, mint például Franciaországban is hiányzott. *Patrick*

O'Brien, aki régebben vitatta *Bairoch* téziseit, újabb munkáiban már az agrárforradalmat tekinti a brit külön út okának. „Az európai gazdaság története” olvasója mindenesetre megérti, hogy *Bairoch* elemzése középpontba állítja az ipari forradalmat kiváltó közvetlen hatásokat, míg *Landes* arra keres magyarázatot, miért vált kivételé Európa. Kettőjük között valójában nincs ellentmondás, inkább kiegészítik egymást.

Ha az agrárforradalom szerepe vitatott is, abban teljes egyetértés van a három szerző között, hogy a gyarmatosítás döntő szerepét elutasítják. „A gyarmatok nem voltak az ipari forradalom feltételei, de különben sem lettek volna elégségesek véghezvitelére” – írja *François Crouzet*. Az érvek egyszerűek és nem cáfolhatóak. A modern idők két gyarmati szuperhatalmát, Portugáliát és Spanyolországot nem éri el az ipari forradalom. A gyarmatbirodalomból fakadó rövid távú előnyök, elsősorban a nemesfémek beáramlása hozzájárult az ibériai országok hanyatlásához. Ugyanakkor a gyarmatok hiánya nem akadályozta meg Svájcot vagy Svédországot, nem is szólva Németországról és Amerikáról, hogy fejlett ipari országokká váljanak. Igaz, Nagy-Britannia többlétevényre tesz szert kiemelkedő gyarmatbirodalma miatt, ám az angol birodalom létrejötté, mely a XVIII. században éppen csak elkezdődött, inkább következménye, mint oka az „első ipari ország” jellegnek. *Paul Bairoch* határozottan állítja, hogy a gyarmati felvevőpiacok az iparosítás indulásakor csak másodlagos szerepet játszottak, és később is csak egyszerűen gyorsították a folyamatot. Nem zárja ki viszont, hogy a gyarmatosított országok aránytalan hátrányt szenvedtek abból, hogy a gyarmatosítók hasznot húztak belőlük. Játékelméleti megfogalmazásban: negatív összegű játék zajlott.

Utolérés és konvergencia: a nyugati világ fölénye?

„Az ipari forradalom – írja *David Landes* – megváltoztatta a világot, benne a nemzetek, az államok közötti kapcsolatokat.” Azóta léteznek élenjárók és az őket követő csoportok. A követők között elől járóknak is több generációra volt szükségük ahhoz, hogy behozzák elmaradottságukat. De több mint két évszázaddal a kezdeti áttörés után, miközben Európában és a nyugati világban a konvergencia jelei vitathatatlanokká váltak, az „ipari országok” a világban kisebbséget jelentenek. Ebben vajon átmeneti helyzetet kell-e látnunk, a történelem véletlenét vagy egyes népek, egyes kultúrák fölényének bizonyítékát, azt, hogy alkalmasabbak a gazdasági fejlődésre, mint mások?

Anélkül, hogy a kérdést ilyen brutálisan vetné fel, *Paul Bairoch* az iparosítás induló időpontjait összevetve megállapítja, hogy a modern gazdasági fejlődés a különböző országokban aszerint rangsorolható, hogy mennyire voltak közel Angliához. Ez lehet földrajzi közelség, Belgium, Franciaország és a nyugati világ többi országai esetében, vagy kulturális közelség, mint az Egyesült Államoknál vagy a domíniumoknál. A XX. század küszöbén, bármennyire is eltértek és különböztek a nagy és kis európai országok által követett utak, bármennyire is megelőzte az iparosítást például Svájc, vagy maradt hosszú ideig mezőgazdasági termékek és bányászott javak exportálója Kanada vagy Dánia, mindenképpen utat tudtak törni maguknak a fejlődéshez. *Paul Bairoch* szerint az ellentét a „fejlett országok” és a „harmadik világ között” eléggé éles ahhoz, hogy napjainkig is az elemzés alapja maradjon. *Bairoch* ugyanakkor hajlamos arra, hogy külön fejezetet szenteljen egyes olyan országoknak, melyek a XX. században átlépték a „határvonalat”, mint például Japán, Kelet-Ázsia, Dél-Európa. Nincs szó tehát arról, hogy tagadni lehetne: azok az országok, amelyeknek politikai, szociális, intellektuális szerkezete leginkább hasonlított az angoléhoz, alkalmasak voltak arra, hogy ezt az utat kövessék.

Ugyanakkor *Bairochtól* távol áll egy olyan tétel megfogalmazása, amely szerint egyes népek tartósan alacsonyabb képességűek lennének másoknál. Az utolsó évezred

történelmi fordulatai éppen ennek ellenkezőjét sugalmazzák. *Bairoch* egészen nyíltan teszi fel a kérdést: „Miért nem érte el az ipari forradalom a harmadik világot?” Miért ez a majd két évszázados elmaradás a nyugati fejlődéshez képest? Miközben például a vasútépítés a harmadik világ több régiójában már a XIX. század közepén elkezdődött, alig később, mint a nyugat-európai? Mivel magyarázható, hogy az ebből adódó impulzus nem volt elegendő ahhoz, hogy maga után vonja a globális modernizációt? Mivel magyarázható, hogy még a legutóbbi időkben is oly sok kudarc következett be, annak ellenére, hogy a fél évszázada függetlenségüket elnyert országokban az iparosodás olyan fontosságot nyert?

Paul Bairoch nem zárja ki a természeti tényezők vagy a kulturális értékek szerepét, de inkább relativizálja őket. A „Dél” nem volt mindig elmaradott. Az angol agrárforradalomból származó technikák átadását mindenestre nehezítették a talajviszonyok és a trópusi klíma. Ám a XX. század végén bekövetkezett „zöld forradalom” azt is bebizonyította, hogy a helyi viszonyokra alkalmazott kutatások kedvező eredményeket hozhatnak, sőt, mint Ázsiában, a XIX. századbeli Európáénál is gyorsabb növekedéshez vezethetnek.

Mind szociális, mind szellemi téren tagadhatatlanok a megtorpanások. Ám túlzás lenne azt állítani, hogy akár a kezdetben is ennek háttérben a nyugati típusú fejlődés teljes mértékű visszautasítása állt volna. Ezt igazolja, hogy már a XIX. században, jóval a japán gazdaság áttörése előtt reformpárti kormányok voluntarista és modernizáló kísérletekbe kezdtek Törökországban, Madagaszkáron, Egyiptomban, Paraguayban. Utóbbi kettő igen jellemző csődje (*Jean Batou* izgalmas kutatásokat szentelt ezeknek) elsősorban nagyrészt véletlen tényezőknek tulajdonítható (katonai vereségek). A nagy iparosítók felbukkanása, mint Indiában a párszi kisebbségből jövőké, ugyancsak cáfolja azt a tételt, hogy egy szegény és alulfejlett gyarmati gazdaság körülményei között nem fejlődhet ki a vállalkozói szellem.

Ez oda vezet, hogy a hangsúlyt az alulfejlettség történelmi okaira helyezzük. A XIX. és XX. században az idő a harmadik világ ellen dolgozik. Az elmaradás egyre nő. Kezdetben az ipari forradalom technikája még viszonylag egyszerű, tőkeigénye pedig alacsony volt, tehát könnyen másolható lett volna, az idő múlásával a „belépés akadályai” egyre erőteljesebbé válnak. A nyugati eredetű orvosi-egészségügyi vívmányok, amelyeket olcsóbban és egyszerűbben lehetett a gyakorlatba átültetni, mint az ipari forradalom eredményeit, a harmadik világban az európai történelemben ismeretlen demográfiai robbanást váltottak ki. Még a legmeggyőzősebb antiglobalista populistának is el kell ismernie az ebből fakadó többletterheket, például a közoktatásban, és különösen az agrárprobléma súlyosbodását. Az egy lakosra jutó megművelhető föld már eleve kevesebb volt, mint a nyugati országokban az ipari forradalom előtt. A harmadik világ a vidéki túlnépesedés bajaival halmozza függőségét a fejlett ipari országoktól. Alapvető élelmiszerekből behozatalra szorul. Itt is megtaláljuk az agrárgazdaság elsődleges fontosságát az iparosítás indulásakor.

A Nyugat felelőssége az alulfejlettségben ennél közvetlenebb formában is megnyilvánul. *Paul Bairoch* távol áll attól, hogy *a priori* elfogadja a harmadik világ érvelését, hiszen elsőként leplezte le a cserearányromlás mítoszát, amely szerint az alapanyagokat exportáló országok cserearányait szisztematikusan rontanák (az „új országok” sikeres fejlődése jelzi, hogy erről az oldalról nem volt elháríthatatlan akadály). *Bairoch*, mint ezt már jeleztük, elveti azt a feltevést is, hogy a nyugati gazdaságok fejlődésének rúgója a gyarmati kizsákmányolás lett volna. Ellenben véleménye szerint a gyarmati és félgyarmati gazdaságok kierőszakolt nyitása nagy szerepet játszott későbbi sorsukban. Azzal, hogy a hagyományos kézműipart brutálisan kivetkék a modern városi ipar versenyének, azzal, hogy elutasították a helyi termelők bármiféle védelmét annak érdekében,

hogy képesek legyenek alkalmazkodni, teljesen eltüntették a helyi ipart. Szakadékot hoztak létre a hagyományos ipar és a modern ipar között, miközben tönkretették előbbi emberi tőkét. Ebből adódik a fejlődésben mutatkozó halmozódó eltérés. Csupán a XX. század utolsó negyedében sikerült néhány ázsiai új ipari országnak, hogy Japán nyomdokain úrrá lehessenek e kezdeti hátrányos helyzetén.

A konvergencia Európában érvényesül erőteljesebben, és az európai integrációval párhuzamosan halad két évszázada. A kölcsönös kereskedelem előtti akadályok kiiktatása más következményekkel járt Európában, mint az erre rákényszerített fejletlenebb országokban. Európa iparosítása az angol mintát követi, ahogy erre *François Crouzet* elemzése utal. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy „a technológiai transzfernek csak ott sikeresek, ahol megvannak a befogadásukra alkalmas, kölcsönös függőségben lévő kapacitások mátrixai”. Ez a feltétel fennáll Nyugat-Európa legtöbb országában. Az utolérés főbb tényezői a vállalkozások felé forduló polgárság, a manufaktúrális hagyományok, a jól képzett munkaerő, a nyugat-európai technológiák viszonylag közel azonos színvonala az ipari forradalom előestéjén, a több régióban meglévő fejlődési góccok a proto-indusztriális időszakban. Ezek alapján egyesek kétségbe vonták még Anglia kivételes helyzetét is. Mindezek a kedvező tényezők olyan korai időpontban tették lehetővé az utolérést, amikor még nem mélyültek el a fejlettségben megmutakozó különbségek.

Franciaországban az 1780-as évektől kezdve a kormányok már tisztában voltak azal, hogy Anglia előnyre tett szert. Erre reagálva vállalkozókat és technikusokat akartak betelepíteni a csatorna másik oldaláról. Nem riadtak vissza az ipari kémkedéstől sem (ez úgy is tekinthető, mint az európai integráció egy sajátos formája). Az 1793–1815 közötti háborúk és a XIX. század első felének drákói protekcionizmusa nem fejtett ki egyértelmű hatást, de összességében kedvezőtlenül befolyásolta a kontinentális Európa iparának utolérési esélyeit. (Ezt a fékhatást *François Crouzet* mutatta ki, korrigálva *Bairoch* protekcionista szemléletét.) Az angol fölény egészen 1850-ig állandóan nőtt. Közben a modernizációs folyamat egész Európában beindult, igaz, nem egyforma ütemben. Az elszigeteltebb régiókban a modernizáció csak igen lassan kezdődött. Megfigyelték, hogy az irástudás mértéke, elsősorban a nőké, 1850 Európájában előrevetíti az egy évszázaddal későbbi, 1950-es egy főre jutó jövedelmi színvonalakat.

A vasúthálózat kiépítését „minden korábbi mértéket meghaladó nemzetközi, páneurópai vállalkozásnak” kell tekinteni, melynek mind Európában, mind Észak-Amerikában egységesítő szerepe volt. Ez megakadályozta az enklávé rendszerű, elszigetelődésre törekvő fejlődési folyamatokat, melyek egyébként a világ más részein is csődöt mondtak. Általánosságban a kívülről jövő, de Európán belüli beruházások nagy fellendülése - Angliából a kontinensre, Északnyugat Európából Közép-Európa, majd Dél- és Kelet-Európa felé a XIX. század közepe és az első világháború között indult meg. *Crouzet* szerint ez a folyamat Európában „egységes nemzetközi tőkepiacot” hozott létre, amely 1913-ban integráltabb volt, mint napjainkban. Elsősorban az alapinfrastruktúra kialakításához járult hozzá, de gyakran sikeres ipari fejlesztések kiindulópontjává vált.

A kereskedelempolitikára korábban aránytalanul nagy figyelmet fordítottak. A protekcionizmus újjáélesztése az 1880–1890-es években mindenképpen fordulatot jelentett, de nem vethető össze az 1930-as évek szélsőséges protekcionizmusával. Nem akadályozta meg 1913-ig a manufaktúrális termékek kölcsönös cseréjét az iparosodott európai országok között, mely már előrejelzi az 1945 után létrejövő európai integrációt. A protekcionizmusnak tulajdonítani a bismarcki Németország ipari hatalmának növekedését éppoly önkényes lenne, mintha *Méline* protekcionizmusának tulajdonítanánk a francia gazdaság erőtlenségét. Ezzel szemben a kis európai országok sikerei megérdemlik, hogy több figyelmet fordítsunk rájuk. Szűk belső piacuk hátrányát túlkompenzálja jobb beil-

leszkesedésük a nemzetközi kereskedelembe. Ki kell emelni továbbá az olyan kis országok, mint Svájc, Svédország, Hollandia szerepét az európai multik korai létrehozásában és hozzájárulásukat új iparágak létrejöttéhez. Az európai gyakorlat rámutat arra, hogy a nemzetközi nyitás nemcsak destabilizáló hatással lehet, mint ezt *Bairoch* hangsúlyozza, hanem bizonyos körülmények között meghatározó lökést is adhat az ipar fejlődésének. Ezt támasztják alá az európai gazdaságok ipari dinamikájának változásai a XX. század során. A két háború között nincsenek nagy változások az európai rangsorban, a második világháborút követő európai integráció viszont szinte hihetetlen felzárkózásokra mutat példákat az általános növekedésen belül. Ki hitte volna 1945-ben, hogy az olaszok vagy írek valaha is olyan gazdagok lesznek, mint az angolok?!

Az egy főre jutó jövedelem legfrissebb adatai szerint – ahogy ezt *Crouzet* bemutatja – semmi kétség sem férhet hozzá, hogy az Európai Unióban belül a konvergencia igen előrehaladott állapotban van. A négy „nagy”, Németország, Anglia, Franciaország és Olaszország között az eltérés igen kicsi, 10 százaléknál alacsonyabb, ami kisebb a nemzetközi összehasonlíthatóságokat jellemző hibahatárnál is. Ennek alapján már eleve nem tarthatunk elfogadhatónak olyan véleményt, amely a különböző népek gazdasági erényeit és vezetőik érdemeit hangsúlyozza. A spanyolok egy főre jutó jövedelme ma alig 20 százalékkal marad el az angolokétól vagy a franciákétól, miközben életesélyeik magasabbak. Mellesleg az Egyesült Államokban az életesélyek a nyugat-európai átlag alatt vannak. Írországból, ahol alig egy évszázada még éhínség pusztított és kivándorlásra kényszerültek a lakosok, az egy főre eső jövedelem nemrég haladta meg az angolét (1999-ben az eltérés a 12 százalékot súrolta). Egy ilyen fordulat önmagában kizár minden olyan törekvést, mely az egyes népeket feltételezett gazdasági képességeik alapján akar osztályozni.

Az angol gazdaság esetében relatív lemaradás ismerhető fel (ami nem vethető össze az argentin gazdaság évszázados lemaradásával, melyet már a harmadik világ szintjéhez való visszaesés fenyeget). Az angol relatív elmaradás 1945 és 1980 közé koncentrálnálódik, amikor az európai fejlődés kivételesen dinamikus volt. Európa ugyan történelmileg a második világháborúig távol állt az USA-tól, akár a gazdaság erősségét, akár a technológiai újításokat nézzük, mégis „azonos kapitalista, fejlesztési és versenykultúrája” volt, „szociális képessége a növekedésre hibernált állapotban volt” – írja *Crouzet*, amint ezt a második világháborút követő „harminc dicsőséges év” is igazolja. Kevésbé ismert az, hogy a „felzárkózás” a 70-es évek lelassulása után folyamatosan folytatódott. 1973 és 1992 között a munka termelékenysége az amerikai szint 72 százalékáról annak 87 százalékára nőtt az európai centrum országokban. Ugyanebben az időszakban a felemelkedő országokban (Írország, Spanyolország, Portugália, Görögország) ez a két szám 44 és 62 százalék.

Ebből a konvergenciafolyamatból egyedül Kelet-Európa és Délkelet-Európa maradt ki, ami érdekes ellenpéldát mutat. *Crouzet* fel is teszi a kérdést, hogy ezek az országok teljes mértékben részét képezik-e Európának, és nem kellene-e két Európáról beszélni? Álláspontja szerint ezek az országok az agrárperiférián vannak, ahol „csak néhány modernebb sziget emelkedett ki az elmaradottság tengeréből”, és ahol a XX. század sorozatos csődjei rámutatnak arra, milyen nehéz a halmozódó évszázados elmaradottságból kiemelkedni. Hangsúlyozottan kiemeli a második jobbágyság okozta károkat, amely a XV. századtól kezdve általános volt a háborúk miatt elnéptelenedett Kelet-Európában. Aláhúzza a rablóállam jellegű ottomán birodalom felelősségét, melynek történelmi öröksége halmozza az elmaradottság minden vonását. Természetesen utal a szovjetek által diktált kényszeriparosítás csődjére is. Az agrárszektor sorsa itt is leleplező. Olyan tulajdonviszonyok vannak, melyek véglegesíteni akarják az agrár-túlnépesedést és az agrártermelékenység stagnálását. Az orosz és magyar agrármodernizáció kedvező hatást gyakorolt ugyan az iparosításra, de túl hamar félbeszakadt. A kényszerkollektívizálás óriási traumát okozott a Szovjetunióban és a csatlósállamokban.

Ez a történelmi áttekintés két egymással ellentétes hibára figyelmeztet. Az egyik szerint, amely igen gyakori volt a szovjet rendszer bukását követően, arra számítottak, az agrárgazdaság kényelmesen és automatikusan képes lesz behozni a lemaradást, miközben figyelmen kívül hagyták és teljesen félreismerték a múltat. Ezt az illúziót a bekövetkezett jelentős visszaesés hamar megcáfolta. De nem lenne-e még súlyosabb, ha fordított hibát követnénk el? Ha a történelem sújtotta népeket (amelyek teljesítménye igen eltérő volt a különböző országokban és a különböző fázisok alatt) úgy tekintenénk, mint amelyek eleve alkalmatlanok a gazdasági fejlődésre, és ebből adódóan arra ítéltet-tek, hogy mindig is az európai integráció peremén maradjanak.

Igaza volt-e Max Webernek?

Vajon mi lehet a történész szerepe a jelen megértésében? Vajon az-e a dolga, hogy emlékeztessen a századok eseményeire, és közben szerényen megkísérelje elemezni ezek hatását a jelen fejleményeire? Vagy hangsúlyoznia kell az állandóság tényezőit, és előrejelzéseket kell készítenie? *David Landes* számára nem kétséges a történelem tanulsága, üzenete: „a kultúra hozza létre a különbségeket: *Max Webernek* igaza volt”. Szükségte- len másutt keresni az európai népek között keletkezett különbségek kulcsát. Így például a skandinávok a XVIII. században még nagyon szegények voltak, de az európai szellemi és tudományos közösségben már elfoglalták helyüket. Képzettségi színvonaluk magas volt, intézményeik ezzel párhuzamosan a szabadság és a tulajdon számára kedveztek. Mindez már előrevetítette későbbi kiemelkedő gazdasági sikereiket. Az ezzel ellentétes kulturális feltételek Kelet-Európában és a Balkánon már magukban hordozták a későbbi csődöket. („Skandinávia készenlétben volt.” Érdekes módon *Landes* nem érdekelték azok a körülmények, amelyek a XX. század küszöbéig késleltették ezeknek az esélyek- nek a kibontakozását.) *David Landes* mentes minden eurocentrizmustól, más kulturális közösségekben is keresi példáit. Olvasóit világ körüli útra viszi, paradox módon nem igazán történészi módon. Eleve a nemzeti jellegzetességeket helyezi előtérbe (kockáz- tatva, hogy közhelyeket mondjon, amit őszintén el is ismer) az időszaki kölcsönös füg- gőségek és kapcsolódások hátrányára, ami már a történész terepe. Elemzésében pedig jelen van egy nagy tranzverzális hajtóerő: a nyugati technikák elterjedése és a világgazda- sági nyitás. *Landes*, ellentétben *Paul Bairochkal* ennek alapvető pozitív jelentőséget tulaj- donít. „A versenytárs jelenléte harcra ösztönöz.” „Beruházások és technika vízesésként zúdultak egyik országból a másikba, maguk után vonva a kapcsolódó béremelkedést.”

Japán ma már nem a keleti világ egyedüli nyertese. De még ma is a vesztesekhez tartozik a világ népeinek többsége. Úgy tűnik, mintha egy „lassulási verseny” résztvevői lennének, arra kárhóztatva, hogy „egy lépést előre téve kettőt tegyenek hátra”. Miért?

David Landes a kultúra fogyatékoságában látja ennek magyarázatát. Dél-Amerika mozdulatlan, helyi kezdeményezés és vállalkozói szellem hiányában. India minden gaz- dasági kezdeményezésre érzéketlen, és görcsösen ragaszkodik a hagyományos tevékeny- ségekhez. Nem is szólva Afrikáról, amely annyi kihívással és csőddel szembesült, hogy „szinte csoda, hogy nincsen rosszabb helyzetben”. De kedvelt példája a muzulmán világ, elsősorban Egyiptom, amely abban válik ki, hogy a XIX. században „itt történt az első kísérlet egy nem nyugati, fejletlen társadalomban, hogy modern ipari gazdaságot hozzon létre”. Sajnos, mondja *Landes*, Mehemet Ali „idő előtti és Don Quijote-i kísérlete” mes- terséges alapokra épült: teljes mértékben függött az állam kezdeményezésétől és támo- gatásától. A kudarc oka az autochton vállalkozók hiánya és általában „Egyiptom kulturá- lis és szociális alkalmatlansága”. Hibás utat követünk, ha külső tényezőknek tulajdoní- tunk egy mindenképpen elkerülhetetlen csődöt. *Landes* még közvetlen összefüggést is

feltételez az egyiptomi iparosítás jelenlegi nehézségeivel, miközben szkeptikusan szemléli a nemzetközi statisztikai összehasonlításokat, amelyek előkelő helyre sorolják Egyiptomot és Szíriát. A mai nehézségek okai „nem különböznek semmiben az Ali-féle időszakétól”, mivel a társadalom alapvető értékei és az egyiptomi kultúra valójában mit sem változott. Egyiptom esete egyébként jellemzi egész Közel-Keletét, ahol *Landes* ugyanazokat a gátló tényezőket látja: az iszlám bénító hatását az értelmiségi és tudományos tevékenységre, a nyugati eszmék és gyakorlat elvetését, a nők kirekesztését, ami társadalmi egyensúlytalanságokat okoz, mivel megfosztja értékes tehetségektől. A nyersolaj sehol nem volt képes az 1970–1980-as években elindítani a folyamatos fejlődést, ugyanúgy, ahogy három évszázaddal korábban a nemesfémáradat sem volt képes meglendíteni Portugália és Spanyolország fejlődését. Gyakran olyan negatív hatások kerülnek túlsúlyba, mint a szegénység frusztrációja, akik a muzulmán integrizmus felé fordulnak. Mindez ékes bizonyítéka, hogy a „szerencsés véletlen” egyedül képtelen utat nyitni a gazdasági fejlődés előtt.

A „nyerők” között Japán szolgáltatója *David Landes* nézeteinek legjobb illusztrációját. Minek tulajdonítható, hogy évszázados – a XIX század közepéig a kínaihoz hasonló – elszigeteltségét kivételes sikerrel számolta fel? Mi az oka annak, hogy az állam modernizációs intézkedései nem mondtak csődöt, mint Egyiptomban? *Landes* erre kettős választ ad. A siker először is a régi japán struktúrájának köszönhető, amely meglepően közel állt a középkori és modern Angliáéhoz. Politikai stabilitás, manufaktúris hagyományok, képzett munkaerő, erős vállalkozói készség és kereskedői etika. Japán készen állt az iparosodáshoz. „Hiszek abban, anélkül, hogy bizonyítani tudnám, hogy a japánok az európai ipari forradalom nélkül is előbb-utóbb megvalósították volna saját forradalmukat. Japán ereje abban is megnyilvánult, hogy szembe tudott nézni a modern technológiát kihívásával.” *David Landes* ennek igazoló jelzéseként értelmezi az óragyártás korai átvételét. Japán az országra kényszerített nyitás után minden további nélkül megtanulta a Nyugattól, hogyan kell utánozni, anélkül, hogy másolna, majd később képes volt elérni, sőt meghaladni az ellenfelet az innováció terén. Mindez úgy történt, mintha a japánok felsőbbrendűségi érzése elegendő szerénységet adott volna nekik ahhoz, hogy tanuljanak. Miután sikerült megvalósítaniuk a kezdeti áttörést, a Japánban mélyen gyökerező kollektív erények tették lehetővé fejlődésük halmozódó gyorsulását. Ilyenek az állam iránti elkötelezettség, a társadalmi konszenzus, a munkavállalók rugalmassága. A termelékenység növekedéséből adódó nyereségek és az alacsony bérek maximális profitot biztosítottak, amit tömegesen újra beruháztak, a legpéldamutatóbb protestáns kapitalizmus mintájára. Japán sikere – különlegessége ellenére – bizonyítja, hogy hami-sak azok a tézisek, amelyek a Nyugat uralmát azzal vádolják, hogy a többi nép iparosodása elé áthághatatlan akadályt gördített.

A gyakran készakarva provokálni akaró *David Landes* elszántan teszi ki magát a szerinte „antikapitalista, antiimperialista, Európa-ellenes ideológiát képviselő” támadásainak. De ugyanakkor visszautasítja azok bírálatát is, akik szerint abszolutizálná a népek közötti egyenlőtlenséget és megerősítené azokat a nézeteket, amelyek a nemzeti kultúrák közötti különbségeket állandóknak tekintik. A vezető országok egymást követő cserélődése az idők során, a gazdaság történetét végigkísérő visszaesések – ahogy ezt Európával összefüggésben már kifejtettük – eleve kizárják, hogy ilyen felfogást képviseljen. Nincs tehát arról szó, hogy *Landes* a nyugat felsőbbrendűségét dicsőítené. És arról sem, hogy kétségbe vonná: egyes szociális jellegzetességek a fejlettségi szinttől függően változó hatást gyakorolnak a gazdaságra („mai erények, holnapi hátrányok”). És különösen nincs szándékában tagadni, hogy a nemzeti kultúrák a történelem során módosulnak. Ahogy Thaifölddel kapcsolatban megjegyzi, ezt néha maga a növekedés hozza létre. Legyen úgy. De mi marad akkor abból a célkitűzéséből, hogy megpróbál-

junk a jövőbe tekinteni? Nem jutunk-e el egy olyan tautológiához, mely szerint egy nép azért fejlődik, mert fejlődési képességgel rendelkezik? *Paul Bairoch* szerint az elemzés középpontjába azokat a feltételeket kellene állítani, melyek lehetővé tették az akadályok elhárítását. Hogy például a kínaiak „munkaetikája, melyet egy weberianus kálvinista is megirigyelhetne” kétséget kizáróan hozzájárult ahhoz, hogy megmagyarázza gazdasági helyzetüket a diaszpórában. Ugyanakkor ugyanez az etika nem volt képes biztosítani a kontinentális Kínában a gazdasági fejlődést, legalábbis Mao haláláig. Fogadhatunk rá, hogy ha a húsz éve megkezdett kínai nekirugaszkodás sikeresnek bizonyul, a sikerre könnyen találnak majd alapvető magyarázatot. A konfucianus etikát egyaránt be lehetett mutatni Kelet-Ázsia elmaradottsága, később pedig fejlődése okozójának. A történész feladata elsősorban az lenne, hogy kikerülje „az események utáni jövendölések” csapdáját.

A valódi előrejelzés mindig nehéz lesz, de még az is, hogy a jelen tendenciáit helyesen értékeljük. *David Landes* ezt jóhiszeműen elismeri a francia fordítás számára írt epilógusában. „Alig adtam le ennek a könyvnek végső szövegét, amikor a kelet-ázsiai országok, melyeket a növekedés és fejlődés nagy nyeroinek mutattam be, válságba süllyedtek.” Sem a közgazdászok, sem a történészek nem rendelkeznek olyan abszolút eszközzel, hogy ellenállhassanak a felületes ítéleteknek, és ne dőljenek be a konjunktúra minden változásának. Az elmúlt századok sok példát szolgáltatnak kiváló szerzők előrejelzési hibáira. Ám ahogy *Fernand Braudel* írta: „A nagy embereknek végül is nem a jövőbe tekintés különösen kockázatos művészetében kell kiválniuk.”

Jean-Charles Asselain

Fordította: Bóc Imre

Jean-Charles Asselain, a Francia Akadémia levelező tagja, a Bordeaux-i IV. sz. Egyetem közgazdász-professzora. A cikk francia nyelven a *Commentaire* folyóirat 2001–2002. téli, 96. számában jelent meg.